

Ljubomir Žiropada
Filozofski fakultet
Beograd

NESVESNO I SOCIJALNA KOGNICIJA

UNCONSCIOUS AND SOCIAL COGNITION

ABSTRACT Social behavior is ordinarily treated as being under control of conscious thinking. Recently, however, study of social cognition is influenced by the concept of automatic, implicit thinking, as it is developed in general psychology by cognitive psychologists. People automatically use schemas that can lead to automatic stereotyping and prejudices. This paper reviews current use of some indirect measures of implicit attitudes. Emphasis is put on Implicit Association Test (IAT), its validity and the promising applicability of the Implicit Association Test (IAT) to children.

APSTRAKT Do skoro je u socijalnoj psihologiji dominiralo shvatanje da je socijalno ponašanje upravljano svesnim procesima. Pojava kognitivne psihologije koja se kao nova orijentacija javila u opštoj psihologiji, i istraživanja automatskih, implicitnih procesa koji su u njoj zauzeli značajno mesto, utiče i na socijalnu psihologiju. U socijalnopsihološkoj literaturi se sve više analizira uticaj nesvesnog, automatskog, implicitnog mišljenja na socijalnu kogniciju, posebno na stavove i stereotipije. U radu se prikazuju najčešće korišćene tehnike za procenu implicitnih stavova i njihovog delovanja. Najviše pažnje posvećeno je Testu implicitnih asocijacija, njegovoj validnosti i mogućnosti da se koristi u proceni stavova dece.

Mnogi misle da su nesvesno i psihoanalitički pogled na psihu neraskidivo povezani. Uvek kada se spomenu nesvesni procesi zaključuje se da to pominjanje mora biti u okviru psihoanalitičkog načina mišljenja. Imajući u vidu karakter psihoanalitičke metodologije i opravdane primedbe koje joj se mogu izreći, moglo bi se zaključiti da pozivanje na nesvesne procese nije dostojno ozbiljnog eksperimentalnog pristupa. Dugo je taj utisak dominirao u socijalnopsihološkoj literaturi, ali danas se već može reći da su nesvesni, automatski ili implicitni procesi izborili pravo na postojanje i uvažavanje. Svrha ovog teksta jeste da pokaže kako se u onom delu socijalne psihologije koja se danas bavi socijalnom kognicijom procenjuje uloga tih implicitnih procesa.

Pojmom socijalne kognicije obuhvaćena je oblast proučavanja subjektivnog doživljaja sopstvene ličnosti i društvenog okruženja, posebno tumačenja, pamćenja i korišćenja različitih informacija da bi se zaključivalo i odlučivalo u situacijama koje su socijalno relevantne. Nema sumnje da su u prošlosti psihoanalitički doprinosi u ovoj oblasti bili cenjeni. Svakako najčešće navođen pokušaj da se socijalni stavovi i predrasude shvate kao izraz nesvesnih procesa ostvaren je u okviru psihoanalitičkog modela mišljenja (Adorno, Frenkel-Brunswik, Levinson, & Sanford, 1950). Pedesetih godina, u tzv. Novom pogledu, koji je u psihologiju uveo ispitivanje uticaja različitih varijabli koje su u

vezi sa motivacijom, iskustvom i ličnim osobinama na proces opažanja, psihoanaliza se povezuje sa istraživanjem percepcije uopšte, ali posredno i socijalne kognicije. Istraživači su ustanovili da je teže opaziti stimulus koji je iz nekog razloga neprijatan, ali da takav stimulus, čak i kada nije prepoznat, izaziva emotivnu reakciju. Ta pojava je označena kao *perceptivna odbrana* i potpuno se uklapala u psihoanalitičku koncepciju o mehanizmima odbrane.

Mada je socijalna psihologija uvažavala doprinose psihoanalize, čak i onda kada su ostale psihološke discipline zauzele kritički stav prema Frojdomov legatu, operacionalizacije stavova i stereotipija (uvreženih i teško promenljivih uverenja o članovima neke grupe) – koji zauzimaju posebno mesto u oblasti socijalne kognicije – uglavnom su bile zasnovane na ideji da je pojedinac u većoj ili manjoj meri svestan svojih uverenja. Obično su u procenjivanju stavova i stereotipija korišćeni direktni ili poludirektni postupci (kao što su skale stavova), a indirektni postupci su korišćeni srazmerno retko. Njihova svrha je prvenstveno bila da svrate pažnju sa činjenice da se vrši ispitivanje stavova, kako ispitanik ne bi „frizirao“ svoje odgovore. Mogućnost da postoje nesvesni, skriveni stavovi i uverenja koji određuju ponašanje pojedinaca na sasvim automatski način bila je teorijski i empirijski zanemarena (Greenwald & Banaji, 1995).

Šezdesetih godina prošlog veka u krilu eksperimentalne psihologije, koja je već duže vremena bila pod dominantnim uticajem biheviorističkog zahteva da se proučavaju što jednostavniji procesi učenja, dolazi do korenite promene. Eksperimenti se sve više orijentišu ka saznavnim procesima višeg reda (mišljenje, pamćenje, rešavanje problema, razumevanje jezika i dr.). Ta nova orijentacija, koja mnogima u SAD deluje kao revolucionarna promena istraživačke i teorijske paradigme, poznata je pod nazivom *kognitivna psihologija*. Ona ljudski um razmatra kao sistem koji je odgovoran za aktivni proces usvajanja, korišćenja, manipulacije i transformacije različitih informacija. Interesovanja savremenih kognitivnih psihologa, u prvom redu, tiču se mentalne reprezentacije različitih iskustava. Prethodno rečeno važi i za socijalno uslovljena iskustva. Na osnovu ranijih događaja u socijalnom polju mi stvaramo različite kognitivne strukture ili *sheme* koje deluju kao okvir za tumačenje aktuelnih doživljaja. Ove strukture često vode pojednostavljivanju inače složenih socijalnih iskustava ili lakšem tumačenju društvenih situacija koje su dvosmislene, o kojima nemamo dovoljno pouzdanih podataka. Na taj način, ljudi kao aktivni agensi ostvaruju koherentnost u svojim doživljajima i postupcima i konstruišu društvenu realnost. Prema kognitivistima mi nismo u stanju da razumemo socijalno ponašanje ako ne posedujemo pouzdane informacije o mentalnim procesima pojedinca. Posedovanje podataka o objektivnim spoljašnjim okolnostima, na čemu je dugo insistirao biheviorizam, nedovoljno je.

U okviru ove orijentacije često se ističe da je obrada informacija koja se obavlja u umu čoveka izvan svesne kontrole. Smatra se da je obrada informacija ispod praga svesti toliko prisutna da je istraživanje takvih nesvesnih procesa nužno ako želimo da dobijemo potpunu sliku mentalnog funkcionisanja (v. Žiropada, 2006, str. 43). Za ove procese koji se odvijaju ispod praga svesti često se kaže da su *automatski* ili *implicitni*.

Implicitne saznanje sheme

Još početkom tridesetih godina XX veka engleski psiholog Frederik Bartlet (Bartlett, 1932) u svojim analizama procesa prisećanja skreće pažnju na ulogu shema. Termin *shema* pozajmio je od neurologa koji su se njime koristili da bi označili predstavu koju ljudi imaju o mestu svojih ekstremiteta i drugih delova tela. Shema tela, isticali su neurolozi, može da se proširi i izvan tela, na automobil koji osoba vozi. Bartlet koristi termin shema u drugom značenju. Shema je organizovan sistem naših znanja i očekivanja koji pomaže u razumevanju okruženja i doživljaja. Ispitujući pamćenje prozних tekstova, Bartlet je uočio da su njegovi ispitanici, pri prisećanju, često prepravljali ili ispuštali one delove koji se nisu uklapali u njihova prethodno formirana očekivanja i znanja – koja se nisu uklapala u njihove sheme. U jednoj od priča koje je Bartlet koristio, dva mlada Indijanca sreću se sa ratnicima koji ih pozivaju da učestvuju u nekoj borbi. Jedan uspeva da nađe izgovor, dok drugi odlazi sa njima i u borbi biva ranjen. Donesen je kući, ali umire u zoru. U priči se ističe da su ratnici koji su odveli Indijanca u borbu bili duhovi, i ta pojedinost značajna je za razumevanje središnje teme priče. Međutim, engleskim ispitanicima to je bila pojedinost koju su ocenjivali kao nebitnu, pa su tu, u osnovi središnju temu i zaplet priče, slabo upamtili, jer taj deo sadržaja nije bio usklađen sa njihovim subjektivnim shemama. Isti ispitanici, umesto da zapamte doslovno deo teksta u kome se govorilo da je Indijancu u momentu smrti pošlo nešto crno na usta, u kasnijim reprodukcijama priče navodili su da je mladiću pošla pena na usta, ili da mu je duša izašla na usta. Pokazalo se da u procesu prisećanja ispitanici zapravo konstruišu priču i skoro neizbežno materijal za tu konstrukciju izvode iz svoje opšte zalihe ideja i uverenja o svetu (uslovljenih kulturom u kojoj se razvijaju) da bi reprodukovana priča bila logički zaokružena i dosledna.

Od sedamdesetih godina XX veka, sa pojavom kognitivne orijentacije (revolucije) u eksperimentalnoj psihologiji, raste zanimanje za istraživanje uloge shema i njihovu teorijsku razradu. Moderne teorije sheme moguće je pratiti kod Minskog (Minsky, 1975), Rumelharta (Rumelhart, 1975) ili Šenka (Shank, 1975). Ovaj poslednji uvodi termin *skripta* ili scenarija, mentalne strukture koja organizuje naša znanja o društvenom okruženju, o drugim ljudima, socijalnim ulogama i posebnim događajima (šta se može očekivati kada se obeduje u restoranu, u banci i dr.), ali i o nama samima. Ove mentalne strukture uslovljavaju način na koji ćemo različite podatke iz spoljašnjeg sveta opaziti, upamtiti i obraditi u našem mišljenju. One takođe utiču na to da se predvide budući događaji, i na taj način omogućavaju da se efikasno ponašamo u određenim socijalnim situacijama. Važan izvor ovih skriptova, kao i Bartletovih shema, jeste kultura iz koje neki pojedinac potiče. Kada se susretnemo sa kulturom koja se razlikuje od naše, neki dobro uvežbani skriptovi više nisu efikasni. Recimo, podizanje para u banci ne mora da se odvija na način na koji smo navikli. Primetio sam da u bankama u Crnoj Gori klijentima ne smeta što i drugi ljudi iz reda imaju uvid u stanje njihovog računa, i da se svako nastojanje da se udaljite od osobe koja ispred vas podiže novac tumači kao napuštanje reda.

Sheme, skriptovi i slične mentalne strukture primenjuju se najčešće bez namere, svesnog nadzora i posebnog mentalnog napora. Procesi koji imaju takva svojstva označavaju se kao *automatski* ili *implicitni*.

Automatska ili implicitna socijalna kognicija ima važnu ulogu u psihičkoj ekonomiji jer nam skraćuje vreme koje je potrebno za snalaženje u nekoj društvenoj situaciji. Ako posedujemo shemu predavanja, ne postavljamo pitanje ko su ljudi koji sede na stolicama, i ko je osoba koja stoji za katedrom. Ako ste student, sigurno nećete od osobe za katedrom tražiti da vam da beleške sa prošlog časa. Kada ne bi postojale sheme ili slične mentalne strukture koje povezuju u sistem i daju smisao našim pojedinačnim iskustvima i upravljaju akcijama, naše opažanje okruženja bilo bi mehaničko i sirovo. Sasvim slično onome što se susreće kod nekih autističnih pacijenata koji dobro opažaju pojedinačne informacije o drugim ljudima, ali na osnovu njih ne dostižu do razumevanja suštine socijalne situacije (Blackburn et al., 2000).

Istraživanja pokazuju da je ponekad naše ponašanje i suđenje određeno implicitnim shemama, i to na takav način da akcije i suđenja potvrđuju i učvršćuju shemu. O tim slučajevima govori se kao o *samoispunjavajućim predviđanjima*. Termin se odnosi na slučajeve kada pojedinac ima neka posebna očekivanja, kada ta očekivanja utiču na njegove postupke, kada preduzeti postupci dovode to toga da se očekivano i ostvari, i kada delovanja početnih očekivanja na postupke pojedinac nije svestan. Postoji više podataka koji mogu da ilustruju ovaj fenomen. U nizu istraživanja pokazalo se da oni nastavnici koji od učenica ne očekuju poseban uspeh u matematici više pažnje na svojim časovima posvećuju dečacima, a pri objašnjavanju matematičkih postupaka devojčice tretiraju kao puke posmatračice. Možda je nepotrebno, ali ipak ću još jednom istaći da su samoispunjavajuća predviđanja rezultat automatskog, implicitnog mišljenja, a ne svesne odluke.

Implicitni stavovi i stereotipije

Na prethodnim stranama navedeno je da kognitivne sheme mogu korisno da posluže u tumačenju društvenih situacija koje su dvosmislene, o kojima nemamo dovoljno pouzdanih podataka. Kada je potrebno brzo reagovanje, često nemamo vremena da dovoljno promislimo i onda se odluka donosi na osnovu implicitnih shema, automatskog mišljenja. U nekim situacijama ovo može dovesti do pogrešnih odluka.

Događaj koji je dobar primer za pogrešnu odluku na osnovu implicitnih shema desio se pre dve godine. Kroz žamor u glavnoj trgovačkoj ulici u Beogradu probio se vrištav uzvik neke prodavačice iz jedne od radnji: „Drž’te lopova!“ Prolaznici su se zgledali, da bi već kod drugog, ponovljenog uzvika njihovu pažnju privukao jedan Rom koji se brzo kretao. Nekolicina odvažnih građana mu je preprečilo put, uhvatilo ga za ramena i povuklo ka radnji iz koje je prodavačica istrčala. U gužvu koja je nastala uletela je zadihana prodavačica koja je jedva uspela prisutnim građanima da objasni kako nesrećni Rom nije

ništa ukrao. Pravi kradljivac je već zamicao u poprečnu ulicu i bio daleko izvan domašaja potencijalnih gonitelja.

Rom iz ove epizode beogradskog života bio je žrtva automatskog, implicitnog mišljenja. Mnogi ljudi skloni su da bez razmišljanja za neku krađu optuže prisutne Rome jer postoji prilično raširen stereotip o Romima i njihovoj sklonosti ka krađama.

Poslednjih decenija socijalni psiholozi priznaju da tradicionalne tehnike za utvrđivanje stavova ne pokrivaju implicitne stavove i stereotipije koje, kako prethodni primer pokazuje, mogu imati značajne posledice u društvenom okruženju.

Da bi se ispitali implicitni stavovi, potreban je neki od indirektnih postupaka i u poslednjih nekoliko godina na raspolaganju je nekoliko tehnika.

Jedna od takvih tehnika oslanja se na fenomen *navođenja* (engl. priming). Istraživač u ovom tipu istraživanja izlaže reči ili slike koje potencijalno mogu ispitanike navesti na ideje ili asocijacije u vezi sa objektom stava ili stereotipije koje su u saglasnosti sa valencijom stava i svojstvima stereotipije. Kada se na ovaj način pobudi neki stav ili stereotipija, moguće je procenti efekta buđenja tog skrivenog stava ili uverenja na sadržaj drugih izrečenih stavova i ponašanja subjekta, i na osnovu ostvarenog uticaja zaključiti o karakteru probuđenog stava. Biće jasnije ako se prethodno prikaže na nekom primeru. U jednoj studiji belim studentima su vrlo kratko vreme (pomoću tahistokopa, aparata koji dozvoljava vrlo kratko izlaganje nekog stimulusa) prikazivane reči koje se uglavnom vezuju za crnačke aktivnosti (džez, košarka, atletika, ritam). Reči koje su im prikazivane subjekti nisu mogli da pročitaju jer je vreme izlaganja bilo veoma kratko. Posle toga ispitanici su imali zadatak da pročitaju neku priču i da procene delovanje lika u toj priči. Subjekti su u većoj meri ocenjivali ponašanje lika kao neprijateljsko kada su im prethodno bile izložene reči koje su mogle da izazovu stereotipije o crncima, mada same reči nisu bile svesno primećene. Eksperiment je sugerisao mogućnost da su te ocene bile podstaknute nesvesnim buđenjem neprijateljskih osećanja prema crncima koja postoje kao deo njihovog implicitnog stava. Zanimljivo je da se isti efekat javio i kod osoba koje nisu javno izražavale rasističke stavove (Devine, 1989). U nizu kasnijih istraživanja pokazano je da prikazivanje slika crnaca često dovodi do toga da se neki nejasno predstavljeni predmeti opažaju kao oružje ili neki drugi ugrožavajući predmeti.

Danas je jedna od najpopularnijih tehnika u kategoriji istraživanja implicitnih stavova Test implicitnih asocijacija (IAT, engl. Implicit Association Test). Taj test je zasnovan na izlaganju različitih reči i slika, i ideji da je identifikacija reči ili slova u proseku brža ako slike i reči pripadaju istoj nego ako pripadaju različitim afektivnim kategorijama. Slike i reči iz dve različite kategorije prikazuju se na ekranu kompjutera.

Čitaocima koji su upoznati sa karakteristikama eksperimenata koji se danas sprovode u opštoj psihologiji ne može promaći da se u ovom slučaju koristi merenje vremena reakcije (od izlaganja stimulusa do reakcije) koje je rasprostranjeno i u savremenoj kognitivnoj psihologiji. Merenje vremena reakcije ima dugu tradiciju u psihologiji i fiziologiji. Holandski fiziolog Donders je još 1868. godine sprovodio istraživanja koja su imala za cilj utvrđivanje

brzine mentalnih procesa. Donders je smatrao da je na osnovu razlika u vremenu reakcija u dve situacije, gde jedna zahteva dodatni mentalni proces, moguće utvrditi vreme potrebno za obavljanje tog dodatnog mentalnog procesa.

Ukratko ću izložiti osnovnu shemu ovog testa sa kojim se zainteresovani čitalac može i sam neposredno upoznati na veb stranici: <http://implicit.harvard.edu/implicit>.

Za prikaz osnovne sheme IAT koristim prvi izveštaj o korišćenju ove tehnike (Greenwald et al., 1998). Od subjekta traži se da brzo pritisne jedan taster (recimo onaj koji je smešten desno od ispitanika) kada mu se na ekranu izlože nazivi ili slike cveća, a drugi taster (recimo onaj koji se nalazi levo) kada mu se prikažu nazivi ili slike različitih insekata koji se generalno smatraju neprijatnim (leptir ili vilin konjic ne bi spadali u ovu kategoriju). U drugoj fazi, na pojavu reči neprijatnog značenja subjekat treba što pre da reaguje pritiskom na desni taster, a na reči koje asociraju na nešto prijatno treba da pritisnu levi taster. U trećoj fazi kombinuju se zahtevi iz prethodne dve faze. U ovoj fazi ispitaniku se u nizu pokušaja prikazuje bilo slika cveta, bilo neka reč koja asocira na prijatnost. Na pojavu ovih stimulusa subjekt treba da reaguje brzim pritiskom levog tastera. Isti zahtev ponavlja se i u narednim pokušajima, u četvrtoj fazi, ali je broj pokušaja nešto veći. Dakle, u ove dve faze stimulusi pripadaju istoj kategoriji (ako se pretpostavi da cveće pretežno izaziva pozitivne asocijacije). U petoj fazi subjekt treba da na reči koje asociraju na neku neprijatnost reaguje pritiskom na levi taster; desni se pritiska kada reč asocira na nešto prijatno. U ovoj fazi, uočavamo, zahteva se sasvim suprotan motorni odgovor kada se prikazuju reči sa pozitivnim i negativnim asocijacijama u odnosu na prethodne faze. U šestoj i sedmoj fazi subjekt treba da nastavi da pritiskom na levi taster reaguje na slike cveća, ali isti taster pritiska se i kada se pojavi reč koja izaziva neku neprijatnu situaciju. Većina ljudi cveće doživljava kao nešto prijatno, pa će u pokušajima kada se isti odgovor zahteva i pri prikazivanju cveta i reči koje izazivaju *prijatne* asocijacije njihovo reagovanje biti brže. Kada, međutim, isti odgovor treba dati i kada su kategorije u sukobu (cvet i neprijatne reči/insekt i prijatne reči), odluku je teže doneti i reagovanje je sporije. Prethodno opisane faze prikazane su u tabeli koja sledi.

Faza	Levi taster	Desni taster
1	Cvet	Insekt
2.	Prijatno	Neprijatno
3.	Cvet Prijatno	Insekt Neprijatno
4.	Cvet Prijatno	Insekt Neprijatno
5.	Neprijatno	Prijatno
6.	Cvet Neprijatno	Insekt Prijatno
7.	Cvet Neprijatno	Insekt Prijatno

Korišćenjem metoda poznatih grupa, prethodno opisani postupak je validiran. Dečaci su pokazivali slabiju preferenciju prema cveću nego devojčice, a entomolozi manju odbojnost prema insektima od grupe ispitanika koji se profesionalno ne bave insektima (Lane et al., 2007).

Ako se u prethodno iznetom primeru stimulusi u okviru kategorije Cvet i Prijatno zamene kategorijama Belci ili Inteligentni, a Insekt i Neprijatan kategorijama Crnci i Neinteligentni, brže odgovaranje u pokušajima u kojima se kombinuju slike crnaca i reči koje se odnose na odsustvo inteligencije moglo bi da ukazuje na postojanje negativnog stava ili stereotipnih uverenja prema crncima. Test je korišćen za procenu implicitnih rasnih i rodnih stereotipija, i stavova prema starijim ljudima i preferencijama za određene političke kandidate. U poslednjih deset godina veći broj studija ukazuje na zadovoljavajuću validnost i relijabilnost ovog testa kada se primenjuju na istraživanje različitih pojava (Poehlman et al., 2005; Nosek et al., 2005; Lane et al., 2007). Potpunija diskusija o ovim pitanjima može se naći na sledećoj internet adresi: http://faculty.washington.edu/agg/iat_validity.htm.

Poslednjih godina uvedeno je nekoliko promena u načinu izražavanja rezultata na ovom testu. Autori predlažu da se ne uzmu u obzir odgovori subjekata koji suviše brzo reaguju (u više od 10% pokušaja reaguju pre isteka 300 ms), da se ne uzmu u obzir suviše spora reagovanja (na koja se čeka duže od 10 sekundi). Najvažnija promena odnosi se na način na koji se računa razlika u reakcionim vremenima (Greenwald et al., 2003).

Posebno je značajno da je ovom tehnikom moguće ispitivati i stavove male dece, koju je inače praktično nemoguće ispitivati uobičajenim direktnim tehnikama ili skalama stavova. Tako je ovom tehnikom utvrđeno da se već kod četvorogodišnjaka može govoriti o postojanju negativnog stava prema debelim osobama (Thomas, Smith & Ball, 2007). Pretpostavljam da će u budućnosti biti još više provera upotrebljivosti ove tehnike na ranom dečjem uzrastu.

Na kraju možemo postaviti pitanje: da li se implicitni stavovi razlikuju od eksplicitnih, onih kojih smo svesni, i da li se o njima može govoriti kao o „stvarnim“ stavovima pojedinca? Činjenica koju će malo ko osporavati jeste da ljudi često kriju svoje stavove. Da li je opisani test implicitnih asocijacija (IAT) način da se ljudi nevoljno otkriju? Dosadašnja iskustva sa IAT pokazuju da se korelacije između rezultata na IAT i mera dobijenih tradicionalnim skalama stavova ili direktnim načinom merenja stavova (dakle, mera eksplicitnih ili svesnih stavova) kreću od 0 do 0,90. Visoke pozitivne korelacije govore o tome da, bar u nekim slučajevima, IAT ne meri ništa što se ne bi moglo otkriti i kroz merenje eksplicitnih stavova. To je posebno izraženo kod ekstremnijih stavova, i kod stavova koji su od posebne važnosti za određenu osobu. Međutim, nulta ili niska pozitivna korelacija saglasna je sa činjenicom da su ljudi ponekad iznenađeni tumačenjem skorova koje dobijaju na IAT. Mere na ovom testu im otkrivaju da su njihovi stavovi različiti od onih koje se dobijaju direktnim metodama ili poludirektnim skalama stavova. Koja je od ovih mera istinitija, zapravo i nije dobro pitanje, ako se ima u vidu da je ispoljavanje stava koje

pojedinaac ima zavisno od velikog broja različitih faktora. U takvoj situaciji nedostaju čvrsti kriterijumi na osnovu kojih bi se neko od tih ispoljavanja moglo proglasiti istinitijim. Međutim, ponekad se u razlikama između mera dobijenih na IAT i na testovima eksplicitnih uverenja otkriva neki dublji smisao. Ovo je uočeno u stavovima prema sebi samima. Osobe koje svesno izražavaju pozitivno mišljenje o sebi, ali imaju nisko samopoštovanje na IAT, narcisoidnije su i pokazuju više pristrasnosti i sklonosti ka pozitivnoj diskriminaciji sopstvene grupe (v. Lane et al., 2007). U budućnosti će verovatno problem utvrđivanja uslova pod kojima se implicitna uverenja razlikuju od eksplicitnih biti predmet detaljnijih istraživanja.

L i t e r a t u r a

- Adorno, I. W., Frenkel-Brunswlk E., Levinson, D. J. & Sanford, R. N. (1950). *The authoritarian personality*. New York: Harper & Row.
- Baron, A. S., & Banaji, M. R. (2006). The development of implicit attitudes: Evidence of race evaluations from ages 6, 10, and adulthood. *Psychological Science*, 17, 53–58.
- Bartlett, F. C. (1932). *Remembering: A study in experimental and social psychology*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Blackburn, J., Gottschewski, K., George, E., & Nicki, L. (2000, Maj). *A discussion about theory of mind: From an autistic perspective*. Proceedings of Autism Europe's 6th International Congress, Glasgow. Scottish Society for Autism. Skinito 8. marta 2008. sa <http://www.autistics.org/library/AE2000-ToM.html>
- Devine, P. G. (1989). Stereotypes and prejudice: Their automatic and controlled components. *Journal of Personality and Social Psychology*, 56, 5–18.
- Greenwald, A. G., & Banaji, M. R. (1995). Implicit social cognition: Attitudes, self-esteem, and stereotypes. *Psychological Review*, 102, 4–27.
- Greenwald, A. G., McGhee, D. E., & Schwartz, J. L. K. (1998). Measuring individual differences in implicit cognition: The Implicit Association Test. *Journal of Personality and Social Psychology*, 74, 1464–1480.
- Greenwald, A. G., Nosek, B. A., & Banaji, M. R. (2003). Understanding and Using the Implicit Association Test: I. An Improved Scoring Algorithm. *Journal of Personality and Social Psychology*, 85, 197–216.
- Lane, K. A., Banaji, M. R., Nosek, B. A., & Greenwald, A. G. (2007). Understanding and using the Implicit Association Test: IV. What we know (so far) (Pp. 59–102). In B. Wittenbrink & N. S. Schwarz (Eds.). *Implicit measures of attitudes: Procedures and controversies*. New York: Guilford Press.
- Minsky, M. (1975). A framework for representing knowledge. In Winston, Patrick Henry (eds.): *The psychology of computer vision*. New York: McGraw-Hill, 211–277.
- Nosek, B. A., Greenwald, A. G., & Banaji, M. R. (2005). Understanding and using the Implicit Association Test II: Method variables and construct validity. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 31, 166–180.
- Poehlman, A., Uhlmann, E., Greenwald, A. G., & Banaji, M. R. (2005). *Understanding and using the Implicit Association Test III: A meta-analysis of predictive validity*. Neobjavljen rukopis skinut sa <http://faculty.washington.edu/agg/bytopic.htm#asc>.

- Rumelhart, D. E. (1975). Notes on a Schema for Stories. In D. G. Bobrow & A. Collins (eds.), *Representation and Understanding: Studies in Cognitive Science*. New York: Academic Press, 185–210.
- Shank, R. C. (1975). The structure of episodes in memory. In D. G. Bobrow & A. Collins (eds.), *Representation and understanding: Studies in cognitive science*. New York: Academic Press.
- Thomas, S., Smith, R. B. & Ball, P. (2007). Implicit attitudes in verz zoung children: An adaptation of the IAT. *Current Research in Social Psychology*, 13, 7. Skinuto 8. marta 2008. sa <http://www.uiowa.edu/~grpproc/crisp/crisp.html>
- Žiropada, Lj. (2006). *Psihologija*. Beograd: Čigoja.